

Liturgiset muutokset reformaation alkuvaiheessa

Yhteisen ehtoollisjumalanpalveluksen eli messun vietto on kristillisen kirkon varhaisvaiheista alkaen ollut keskeinen osa seurakuntien toimintaa. Ehtoollistradition ydinaineokset löytyvät Uuden testamentin ehtoolliskertomuksista, joita on neljä: ensimmäinen on Matteuksen evankeliumin 26. luvussa, toinen Markuksen evankeliumin 14. luvussa, kolmas Luukkaan evankeliumin 22. luvussa ja neljäs ensimmäisen korinttilaiskirjeen 11. luvussa. Kertomuksissa on jonkin verran eroja, mutta kaikissa toistuu seitsemän eukaristisen aktin sarja: Jeesus 1) otti leivän, 2) siunasi tai kiitti, 3) mursi leivän, 4) jakoi sen opetuslapsilleen lausuen tietyt sanat, 5) otti maljan, 6) kiitti ja 7) jakoi sen opetuslapsilleen lausuen tietyt sanat.¹

Varsinaisten ehtoolliskertomusten lisäksi Uudessa testamentissa on muitakin yhteisen aterian kuvauksia, joissa toistuvat samantapaiset osat. Näistä juontuvien aineiden ja ilmausten lisäksi ehtoollistraditioon on eri seurakunnissa liitetty omia perinteisiä ja paikallisia piirteitä, ja lopullisista muodoista ovat ensi vaiheessa päättäneet selebrantit eli messua johtavat kirkonmiehet itse. Näin liturgisia eroja on ollut alusta lähtien. Ennen varsinaista ehtoollisuusmuotoa messussa on opettavaista ainesta sisältävä alkuosa, johon on saatu mallia juutalaisesta synagogajumalanpalveluksesta.

Länsi-Euroopassa jumalanpalveluskäytännöt yhtenäistyivät keskiajalla, kun roomalainen liturgia frankkilaisilla aineksilla rikastettuna nousi valta-asemaan Kaarle Suuren valtakunnassa. Täydelliseen yhtenäisyyteen ei päästy eikä pyrittykään. Kristilliset seurakunnat olivat jo levittäytyneet laajoille alueille, eikä tiivis keskinäinen yhteydenpito ollut käytännössä mahdollista yhteisestä keskusjohdosta huolimatta. Eroja haluttiin myös tietoisesti pitää yllä, sillä eri hiippakuntakeskuksilla ja sääntökunnilla oli omat nimikkopyhimyksensä ja paikalliset erityispiirteensä.

Keskiaikainen liturgia Suomessa

Kirkon toimintamuodot alkoivat vakiintua Suomessa lähetyskauden jälkeen 1200-luvulla. Suomi oli osa Uppsalan kirkkoprovinsia ja sai vaikutteita Uppsalan liturgisesta traditiosta, mutta käytännössä oli eroja seurakuntien välillä aina sen mukaan, missä paikalliset paimenet olivat oppinsa saaneet. Sääntökunnista keskeisimpiä olivat dominikaanit, fransiskaanit ja birgittalaiset, jotka kaikki perustivat luostareita tai konventteja Suomeen. 1300-luvulla piispa Benedictuksen aikana Suomen hiippakuntakeskuksessa Turussa otettiin käyttöön dominikaaninen liturgia, ja 1400-luvun lopulla yhtenäisyys lisääntyi Lyypekissä Suomea varten painetun dominikaanisen messukirjan, *Missale Aboensen* ansiosta.²

Keskiajalla seurakunta ei osallistunut aktiivisesti messuun, eikä sen välttämättä tarvinnut olla edes läsnä. Jokapäiväisen, hiljaisen messun saattoi toimittaa yksi ainoa pappi messupalvelijan avustamana. Ruotsissa ja Suomessa avustajan nimitykseksi vakiintui *lukkari*, ruotsiksi *klockare* 'kellonsoittaja', koska hänen yhtenä tärkeänä tehtävänä oli kirkonkellojen soitto. Täydellisimpänä messuna pidettiin piispan johtamaa ehtoollisjumalanpalvelusta, mutta sellaisia ei pienissä seurakunnissa pystytty järjestämään kuin poikkeustapauksissa. Kirkkorakennuksissa papistolle oli varattu tilava kuori, joka saatettiin erottaa

¹ Esityksen malli on Kotilalta (2004, 69).

² Parvio 1971, 531.

kirkkosalista aidalla tai seinämällä. Kuoriin pääsivät vain papit ja heidän avustajansa, kuoro³ ja arvohenkilöt, tavallisella kirkkokansalla ei ollut sinne asiaa.

Messun pyhimät osat, prefaatorukous sekä ehtoollisen asetussanat,⁴ lausuttiin niin hiljaisella äänellä, että niitä oli kirkkokansan mahdotonta kuulla, ja vaikka se olisi kuullutkin, se ei olisi ymmärtänyt, sillä liturgisena kielenä käytettiin latinaa. Ehtoollisleivät annettiin suoraan ehtoollisvieraiden suuhun, ei käteen, koska muussa tapauksessa nämä olisivat voineet viedä pyhitetyt leivät mukanaan ja käyttää niitä esimerkiksi pyhäinjäännöksinä. Viiniä ei annettu maallikoille lainkaan, etteivät nämä olisi vahingossakaan päässeet läikyttämään pyhää nestettä maahan.

Messun runko muodostui tietyistä liturgisista lauluista, jotka esitettiin määräjärjestyksessä.⁵ Sävelmäsarjoja oli useita, sillä juhlakausina käytettiin eri sävelmiä kuin juhlattomalla ajalla.⁶ Pysyviä eli *ordinarium*-osia olivat *Kyrie* (Herra, armahda), *Gloria in excelsis* (Kunnia Jumalalle korkeudessa) ja sen jatkona *Laudamus* (Me kiitämme sinua), *Sanctus* (Pyhä, pyhä, pyhä) ja *Agnus Dei* (Jumalan Karitsa). Messun päätti joko loppukehotus *Ite, missa est*⁷ tai *Benedicamus* eli loppusiunaus.

Messuun kuului myös kirkkovuoden ja juhlittavan pyhän mukaan vaihtuvia *proprium*-osia. Tällaisia olivat esimerkiksi aloituslaulu eli *introitus*, epistolatekstin jälkeen laulettava *graduale* ja sitä seuraava ylistyshuudahdus *halleluja* tai paaston aikana *tractus*. Erityisesti suurina juhlapyhinä laulettiin Raamatun teksteihin sisällyttämiä, vapaasti runoiluja sekvenssejä, minkä jälkeen oli päivän evankeliumitekstin vuoro. Messun alkuosan päätti uhrirituaaleihin kuuluva *offertorium*, jota laulettaessa tuotiin uhrilahjat alttarille.

Messun alkuosa *offertoriumiin* asti sisälsi kansalle suunnattua opetusta, jota voitiin esittää lukemalla tai laulamalla. Tätä osuutta on nimitetty myös Sanan liturgiaksi. Kymmenen käskyä, Isä meidän -rukous ja Marian tervehdys (*Ave Maria*) luettiin jokaisessa jumalanpalveluksessa, jotta kansa oppisi ne ulkoa. Keskiajan lopulla annettiin nimenomainen käsky lukea ne kansan omalla kielellä, jotta myös niiden sisältö tulisi ymmärretyksi.⁸ Messun opettavaan osaan sisältyi evankeliumi- ja epistolatekstien laulaminen tai lukeminen, ja joskus esitettiin myös Vanhan testamentin lukukappaleita. Opetusosuuteen kuului myös saarna, joka ilmeisesti pidettiin kansan kielellä silloin kun kansaa oli läsnä.⁹ Saarnan tarkoituksena oli selittää jotakin päivän tekstin tärkeää kohtaa.

Ehtoollisisuuden aloitti *secreta*-rukous, jota seurasi prefaatio eli *Sanctukseen* johdettava ylistysrukous. Messun tärkein kohta oli *konsekraatio*, jolloin ehtoollisaineiden eli leivän ja viinin katsottiin jumalallisen voiman vaikutuksesta muuttuvan Kristuksen ruumiiksi ja vereksi. Tätä korostettiin kohottamalla aineet ylös (*elevatio*). Koska seurakunnan oli mahdotonta kuulla papin hiljaisesti lausumia asetussanoja ja seurata tarkasti toimituksen etenemistä, tärkeästä hetkestä ilmoitettiin nostamisleellä ja soittamalla kelloa. Näin väki osasi hiljentyä kunnioittamaan muuttumishmettä eli *transsubstantiaatiota*. Rukouksen jälkeen seurasi *Pax Domini* eli Herran rauha, *Agnus Dei* ja ehtoollisen nauttiminen .

³ *Kuori* ja *kuoro* kuuluvat etymologisesti yhteen, ks. esim. NES s.v. *kuoro*. *Kuori* tarkoittaa siis paikkaa, jossa kuoro laulaa.

⁴ Pirinen 1962, 87; Tuppurainen & Hannikainen 2010, 6.

⁵ Keskiaikaisen messun rakennetta on kuvannut esim. Holma 2010.

⁶ Tarkemmin esim. Tuppurainen & Hannikainen 2010, 9 alk.

⁷ 'Menkää, (seurakunta) on lähetetty', jossa juontuu messua tarkoittava latinankielinen *missa*-sana.

⁸ Esim. Pirinen 1988, 9–10.

⁹ Maliniemi 1955, 90–112; Hanska 2000.

Suomessa *Missale Aboensea* ehdittiin käyttää liturgisena ohjenuorana vuodesta 1488 kulttireformin toteutumiseen eli 1530-luvun loppupuolelle asti. Uudistuksen myötä katolisesta latinankielisestä messusta oli kuitenkin luovuttava ja siirryttävä evankelis-luterilaiseen jumalanpalvelukseen. Väistämätöntä muutosta helpotti se, että keskiaikaisesta messutraditiosta oli mahdollista säilyttää ainakin aluksi kaikki se, mikä ei suoraan sotinut reformaation periaatteita vastaan. Muutosta voidaan tutkia vertaamalla *Missale Aboensen* mukaista messua reformaatioajan vanhimpiin suomenkielisiin messuihin. Näitä on kaikkiaan neljä, joista kolme vanhinta tunnetaan vain käsikirjoituksina. Vanhin on ilmeisesti Kangasalan seurakunnan omistaman *Missale Aboensen* lisälehdille käsin kirjoitettu messu.¹⁰ Seuraavaksi vanhin on Westhin koodeksin messu noin vuodelta 1546.¹¹ Ikäjärjestyksessä kolmas lienee Uppsalan koodeksiin B 28 sisältyvä messu,¹² ja neljäs Mikael Agricolan toimittama messu, jonka painovuosi on 1549.

Mikä messussa muuttui reformaation myötä?

Reformaation hengen mukaisesti oli luovuttava Neitsyt Marian ja pyhimysten kunnioittamisesta ja rukoilemisesta. Eri pyhimyksille omistetut kirkkojen sivualttarit kävivät tarpeettomiksi, ja niitä alettiin ottaa muuhun käyttöön. Muutoksia oli tehtävä myös liturgisiin teksteihin. Jo ennen kuin tarpeellisia tekstejä ehdittiin suomentaa, sisältöä koskevia korjauksia alettiin tehdä latinankielisiin teksteihin. Kaikkein helpoimmin muutoksista selvittiin jättämällä kriittisiä tekstinkohtia tai laulunsäkeitä pois tai vaihtamalla nimiä, esimerkiksi korvaamalla *Maria Kristuksella*.¹³

Seurakunnan kannalta tärkeä muutos oli liturgisen kielen vaihtuminen. Se ei kuitenkaan tapahtunut yhdellä kertaa. Lyhyitä *ordinarium*-lauluja oli helppo kääntää kansankielelle, mutta vaihtuvissa osissa saatettiin käyttää latinaa pitkälle uuden ajan puolelle asti. Sekä messuja sisältävät käsikirjoitukset että laulukirjat olivatkin yleensä monikielisiä. Myös Agricolan painetussa messussa on kohtia, joissa kehoitetaan käyttämään latinaa tai ruotsia. Tällainen on esimerkiksi messun alkuun liitetyn kehotuspuheen jälkeen seurannut *confiteor*, papin latinankielinen synnintunnustus ja siihen liittyvä, toisten pappien lukema synninpäästö. Tämä *confiteor* ei keskiajan puolella kuulunut varsinaiseen messuun vaan messua edeltäviin valmistelutoimiin. Joka tapauksessa se on latinankielisenä keskiajan peruja. *Gradualen* kohdalla vaihtoehtoja oli annettu paljon, joten siinäkin kohdin oli mahdollista turvautua latinankieliseen lauluun. Ehtoollisen jakamisen aikana Agricola kehotti veisaamaan ruotsin- tai latinankielisiä lauluja, joista hän mainitsikin muutaman esimerkin nimeltä. Messun lopussa on papille tarkoitettuja latinankielisiä ohjeita.

Vanhimmissa suomalaisissa messuissa ei näytä olevan vielä seurakunnan laulamiksi tarkoitettuja virsiä, vaikka luterilaisen virsilaulun kehitys oli muualla päässyt vauhtiin jo pari vuosikymmentä aiemmin. Kansankieliset, runomuotoiset ja seurakunnan yhdessä laulamit virret olivat reformaation mukanaan tuoma uutuuus, mutta niiden sepittälyä suomeksi vasta aloiteltiin Agricolan aikana. Käytännössä virsilaulu yleistyi vasta myöhemmin. Ensimmäisen suomenkielisen virsikirjan julkaisi Maarian kirkkoherra Jacobus Finno eli Jaakko Suomalainen vuoden 1583 tienoilla. Agricolan messussa *Agnus Dei* jäljessä on tosin yksi runomuotoinen säkeistö (*Oo puhdas Jumalan Karitsa*), joka myöhemmin on varsinaisissa virsikirjoissa laajennettu tavanomaiseksi seurakuntavirreksi, mutta Agricolan aikana sitä tuskin on vielä edes tarkoitettu seurakunnan laulettavaksi. Westhin koodeksissa taas on perinteisenä helluntaiantifonina tunnettu laulu *Oo Pyhä Henki, tule täyttämään (Veni Sancte Spiritus)* sijoitettu ikään kuin saarnavirren paikalle, ja

¹⁰ Tarkemmin Häkkinen & Tuppurainen 2014.

¹¹ Tarkemmin Häkkinen 2012, 43–45..

¹² Tarkemmin Rajamäki 2015.

¹³ Tällaisia muutostapauksia on kootusti esittänyt Haapanen 1930.

päätöslauluna on *Suo Jumala meille laupiaasti (Da pacem)*. Nämä kaksi laulua määrättiin tällaiseen käyttöön Vadstenan artikloissa vuonna 1552, mutta Westhin koodeksissa nämä uutuudet ovat olleet käytössä jo aikaisemmin.¹⁴

Reformaatio korosti Jumalan sanan ja armon merkitystä ja yksinkertaisuutta mutkikkaiden lauluesitysten, komeiden seremonioiden ja erilaisten uskonharjoittamisessa käytettyjen välineiden asemesta. Aneita, vihkivettä, pyhää öljyä, pyhitettyä suolaa ja muita sen tapaisia asioita alettiin pitää tarpeettomina tai suorastaan vahingollisina. Saarnan merkitys korostui. Laulujen ja kuorojen osuus väheni, eikä enää järjestetty komeita juhlia ja kulkueita entiseen tapaan. Entisen laulettun Nikean¹⁵ uskontunnustuksen asemesta alettiin suosia yksinkertaisempaa Apostolista tunnustusta.

Myös joitakin messuun vanhastaan kuuluneita osia jätettiin vähitellen pois. Esimerkiksi Westhin koodeksissa on vielä *offertorium*, mutta Agricolan messusta se jo puuttuu. Westhin messun lopussa on vanhanaikainen lähtötervehdys, mutta muissa suomalaisissa messuissa ei ole enää sille vastinetta. Myös messuun sisältyvien vuorotervehdysten määrä on Westhillä keskiaikaiseen tapaan suurempi kuin Agricolan messussa.

Merkittävä ero keskiajan katoliseen messuun verrattuna oli ehtoollisosassa messukaanonin ytimessä. Asetussanat laulettiin tai luettiin nyt kansankielellä ja täyteen ääneen niin, että myös seurakunta saattoi ne kuulla. Lisäksi jätettiin pois sellaiset kohdat, joiden katsottiin viittaavan vanhaan transsubstantiaatiooppiin.¹⁶ Vanhimmissa suomalaisissa käsikirjoituksissa näitä vielä on, mutta Uppsalan käsikirjan messusta ja Agricolan painetusta messusta ne puuttuvat täysin.

Suuri muutos, jota ei voi lukea suoraan messuteksteistä, liittyy messujen toimittamiseen. Seurakunnan läsnäolo ja yhä aktiivisempi osallistuminen lauluun ja rukouksiin tuli välttämättömäksi. Tämä tarkoitti sitä, että päivittäisten messujen pitäminen oli käytännössä mahdotonta, koska pappi ei voinut toimittaa niitä yksin ja tavallisen kansan oli käytettävä arkipäivänsä työntekoon. Jumalanpalvelukset keskittyivät sunnuntai- ja pyhäpäiviin, jolloin kansa voitiin velvoittaa lepopäivän viettoon ja kirkonpenkkiin.

Arkistolähteet ja tekstijulkaisut

Agricola, Mikael = Mikael Agricolan teokset I—III. [I. Abckiria 1543; Rucouskiria 1544; II Se Wsi Testamenti 1548; III Käsikiria Castesta ja muista Christikunnan menoista 1549; Messu eli Herran Echtolinen 1549; Se meiden Herran Iesusen Christusen Pina 1549; Daudin Psaltari 1551; Weisut ia Ennustoxet 1551; Ne Prophetat. Haggaj. Sacharla. Maleachi 1552.] Näköispainos ja tekstien selvennys. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva 1987. Tekstiosuus verkossa [2.10.2015].

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agricola_coll_rdf.xml

Codex Westh. Kansalliskirjasto, C III 19. [2.10.2015]

<http://www.doria.fi/handle/10024/103426>

Kangasalan messukirja = *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium*. Lübeck 1488. Kangasalan seurakunnalle kuulunut kappale. Kansalliskirjasto. [2.10.2015].

¹⁴ Pirinen 1962, 97.

¹⁵ Westhin koodeksissa on vielä laulettu Nikean uskontunnustus. Westhin koodeksin ja Agricolan messujen rakennetta on vertaillut Häkkinen 2012, erit. 48–49.

¹⁶ Kurvinen 1927, 28–29, 59–60; Pirinen 1962, 94–95.

<http://www.doria.fi/handle/10024/67149>

Missale Aboense = Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488. Näköispainos, toim. Martti Parvio. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Porvoo 1971.

Kirjallisuus

Haapanen, Toivo: Uskonpuhdistusajan muunnoksia katolisista kirkkolauluista. *Juhlajulkaisu Jaakko Gummerukselle ja Martti Ruuthille heidän täyttäessään 60 vuotta*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXVIII. Helsinki 1930.

Hanska, Jussi: Saarnaaminen keskiajan Hämeessä ja Satakunnassa. *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan kirkko ja usko Hämeessä ja Satakunnassa*. Toimittaneet Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi, Christian Krötzl. Tampereen museoiden julkaisuja 55. Tampere 2000.

Holma, Juhani: Luterilaisen jumalanpalvelusmusiikin juurilla. *Facultas ludendi. Erkki Tuppuraisen juhlakirja*. Toimittanut Jorma Hannikainen. Sibelius-Akatemia, Kuopion osasto, Kuopio 2010.

Häkkinen, Kaisa: Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. *Tutkimuksia Westhin koodeksista*. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2, Turku 2012.

Häkkinen, Kaisa – Tuppurainen, Erkki: Kangasalan missalen suomenkielinen messu. *Sananjalka 56*, 7–28. Suomen Kielen Seura, Turku 2014.

Kotila, Heikki: *Liturgian lähteillä. Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. Kirjapaja, Helsinki 2004.

Kurvinen, P. J. I.: *Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 164.*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1929.

Maliniemi, Aarno: Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. *Novella Plantatio. Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhluvotena*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56. Helsinki 1955.

NES = Kaisa Häkkinen: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki 2004.

Parvio, Martti: Postscriptum. *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488*. Editionem curavit Martti Parvio. Societas Historiae Ecclesiae Fennica, Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo 1971.

Pirinen, Kauko: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1962.

Pirinen, Kauko: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. Toimittanut Esko Koivusalo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1988.

Rajamäki, Suvi: *Uppsalan käsikirjan messun piirteitä ja suhde muihin reformaatioajan messuteksteihin*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto. 2015. [2.10.2015].
<https://www.doria.fi/handle/10024/105144>

Tuppurainen, Erkki – Hannikainen, Jorma 2010: *Suomenkielisiä kirkkolauluja 1500—1600-luvuilta*.
Kirkkomusiikin osaston ja Kuopion osaston julkaisuja 33. Kuopio, Sibelius-Akatemia.